

En fremmedartet steinalderøks

Tekst: Marianne Skandfer, Universitetsmuseet, UiT – Norges arktiske universitet

Foto: Mari Karlstad, Universitetsmuseet, UiT – Norges arktiske universitet

Hvorfor er en av de veldig få enkle skafthulløksene i Nord-Norge funnet i Rødbergshamna på Lenvikhalvøya? En øksetype som forbindes med jordbruk og rydding av innmark ved slutten av steinalderen i Sør-Norge, men som her må ha befunnet seg i et jakt-, fangst- og fiskelandskap. Tromsø Museum, Universitetsmuseet ved UiT – Norges arktiske universitet, er ett av fem museer i Norge med ansvar for at funn fra den eldste (arkeologiske) delen av historien blir bevart for ettertiden, dokumentert, forsket på og formidlet. Når arkeologiske funn leveres til museene blir de biter i puslespill som egentlig aldri kan legges helt ferdig. Flere biter kommer stadig til, i form av nye funn, funnkontekster eller analyser. Gammel og ny kunnskap kan da vise seg å passe sammen på måter som gir økt innsikt i forhistorien.

Steinalderboplassen ved Rødbergshamna

Det er gjort flere funn fra yngre steinalder på gården Bergseth, nord og litt opp fra Rødbergshamna. Det første ble funnet i 1947 og levert til museet, de andre på 1970-tallet. Funnene er fra en gammel strandterrasse, der husene på gården ligger i dag. Her vider terrassen seg ut og danner en flate på rundt 60 meters lengde og 30 meters

Fig.1. Skafthulløkse fra Rødbergshamn

Foto: Mari Karlstad, Universitetsmuseet, UiT

bredde innunder den bratte lia i øst, mellom 11 og 15 moh. Funnene viser at det ligger en steinalderboplass her, som jordarbeid på gården med ujevne mellomrom har kommet i berøring med. Tre er fint slipte skiferredskap: en pilspiss med mothaker,

en veldig liten enegget kniv og en smal, hulslipt øks. I takkebrevene fra Tromsø Museum anslås det, på bakgrunn av gjenstandstypene, at boplassen var i bruk for rundt 3-4000 år siden.

En grov strandlinjedatering basert på modellert landhevning tilsier at terrassens nederste del var fjæresone rundt 4500 før nåtid, 2500 år før vår tidsregning (fvt), og at den deretter gradvis har hevet seg til dagens høyde over havet. Den bakerste delen av terrassen er noen meter høyere og har dermed vært over vann tidligere. Da havet stod 11-15 meter høyere enn i dag, lå terrassen i en liten bukt ut mot sundet, med skjermende fjell og bergknauser rundt. I det som i dag er Rødbergshamna, stod sjøen inn i en 400 meter lang, trang vik, med det som først har vært støvelskjær, og etter hvert et smalt nes, i vest. Det hadde vært varmere enn det er i dag i flere tusen år, og det må ha vært både storvokst furu og gran i området.

Boplassen på Bergseth var nok ikke stor, men gjennom flere hundre år tilbød den områdets beste utsikt mot sundet, skjerming mot vind, og tilgang til en svært god naturhavn innenfor Rødbergshamnskjærene. Skjærene kan dessuten ha tilbudt ligge for selkolonier, en skattet ressurs til både mat og skinn i steinalderen. Boplassen på Bergseth har dermed de typiske trekkene ved en foretrukket jakt-/fangst-/fiskeboplass i yngre steinalder i Nord-Norge (Damm, Skandfer og Jordan 2022).

Det er levert inn flere løsfunn fra yngre steinalder (5000 – 2000 fvt) fra gamle strandterrasser i denne nordligste delen av Gisundet. Området ligger sentralt ved

Fig. 2. Skaftthulløksa sett fra den skadete nakken og framover mot eggen.

Foto: Mari Karlstad, Universitetsmuseet, UiT

fangstplasser og ferdselsårer gjennom sund og fjordsystem, samtidig som det er lett tilgang herfra til det avgrensede innlandsterrenget på Lenvikhalvøya, og til Rossfjorden/Rossfjordvatnet, som den gang var en lang, smal fjord med en produktiv tidevannsstrøm helt inn til Finnfjordeidet. Forsvarsanlegget ut mot Rødbergodden ligger på en terrasse på samme høyde som boplassen på Bergseth, men stedet har vært mer værutsatt og manglet god naturhavn, og vi har verken funn eller andre spor som vitner om at det var steinalderbosetting her.

En «fremmed fugl»

Ett av løsfunnene fra Bergseth er et bredt, omsorgsfullt helslipt øksehode med utboret skafthull, laget av en tett, grågrønn bergart. I Sørøst-Norge er denne øksetypen, såkalt enkel skafthulløks, svært tallrik, med flerfoldige hundre funn. I kontrast til mengden lenger sør er det bare funnet 17 enkle skafthulløkser nord for Trøndelag, de fleste på Helgelandskysten. De tre nordligste funnstedene er i Troms: det aller nordligste i Kvæningen, et i Balsfjord og altså et i Rødberghamn (Valen 2007: 60, appendiks 9). I Sverige er det tilsvarende mengder med slike økser i sør, men bare noen enkelte nord for Umeå, på samme breddegrad som Trondheim (Lönnqvist 2022: fig. 3).

Et fellestrekk er, som det framkommer av typenavnet, at de er enkle og med få særskilte kjennetegn (Norsk arkeologisk leksikon 2005:467). Det er definert tre varianter av enkle skafthulløkser i Norge (A, B og C) basert på relativt små forskjeller i formen, fra rundere til mer kantete (Østmo 1978:155ff), men et annet forhold er at øksene har svært varierende størrelse, fra lange, kraftige, til korte og klumpete. Øksehodene har ofte spor av oppsliping, slitasjeskader på eggen og støtskader på nakken, og de kan være brukket og slipt til på ny, eventuelt også med nytt skafthull (Østmo 1978, Lönnqvist 2022). Øksehodet fra Rødberghamn er klassifisert som variant B (Valen 2007: 60, appendiks 9), som har rundere nakke og tverrsnitt enn de to andre variantene. Ser en nærmere på det, framstår den ene siden med svake, slipte fasetter, mens den andre er mer avrundet. Eggen er rett, og nakken er noe smalere enn det bredeste punktet på øksa. Nakken har omfattende støtskader, og eggen er også delvis avslått. Skaftullet i øksa

fra Rødberghamn er helt sirkulært, 2,6 cm i diameter tvers gjennom, og veldig glatt. På den ene plane flaten av øksa er det små huggespor rundt hullet, som er rester etter et leie for et rørbor, kanskje en knokkel påsatt harde boretapper av stein. Øksehodet er 14,4 cm langt og største bredde er 6,9 cm. Det veier 950 g.

Skaftulløksene dateres mellom 2350 og 1300 fvt, noe som tilsvarer siste del av yngre steinalder («senneolitikum» i Sør-Skandinavia) og de første hundreårene av bronsealder/tidlig metalltid. Tester har vist at øksene egner seg for tømmerhogst, men de typiske skadene på både egg og nakke tyder på at de har vært brukt på flere måter. I en analyse av hvordan funn av slike såkalte storredskap fordeler seg i landskapet i Østfold, mener Østmo (1988: 231) at de enkle skafthulløksene representerer en tydelig økning i antall boplasser i og dermed bruk av sandjordområdene, de mest lettdrevne og eldste jordbruksområdene. Han foreslår at de enkle, kraftige øksene var håndredskap for tung jorddrydding, og at de dermed skal ses i sammenheng med jordbrukssamfunn (jfr. Norsk arkeologisk leksikon 2005:267). Funnstedene viser imidlertid også at disse øksene har sterkere tilknytning til kysten enn eldre øksetyper. Tilknytningen til kysten var ikke betinget av jakt og fangst, som tidligere, men derimot til omfattende samferdsel over store avstander, i en tid med voksende befolkning og trolig økende sosial rivalisering og klassesdeling, og tilkomst av bronse (Østmo 1988:231). Vurderinger av funnsteder i Sverige har vist at mange ser ut til å ha blitt lagt i eller nært vann eller våtmarker, og det har vært foreslått både i Norge og Sverige at de kan være depot – eller offerfunn (Østmo 1988; Lekberg 2002; Lönnqvist 2022: 38-39).

En del av de steinsakene som har nådd Nord-Norge sørfra i denne perioden er laget av flint. Det tyder på at de har kommet som ferdige redskap. Skaftthulløkser er derimot alltid laget av bergart, som lar seg bore gjennom. Det betyr at råstoffet i hvert fall teoretisk kan være hentet lokalt, mens gjenstandstypen helt tydelig har sitt opphav utenfor den nordlige landsdelen.

Skiferredskapene

Tromsø Museum har også fått innlevert tre godt bevarte skiferredskaper fra samme sted som den enkle skaftthulløksa: en enegget kniv, en smal øks og en spiss. Alle disse er vanlige

Fig. 3. Skiferkniven er usedvanlig liten, slipt til av et stykke rød skifer med lyse striper og flekker

Foto: Mari Karlstad, Universitetsmuseet, UiT

steinalderfunn fra kysten av Nord-Norge, men som til gjengjeld er uvanlige lenger sør (Damm m. fl. 2023; Skandfer 2024: 69). Spyd – og pilspisser, eneggete kniver og økser og meisler i skifer ble laget gjennom flere tusen år, men det er noen variasjoner som gjør det mulig å si litt mer om alderen og hva de var brukt til. Ulike knivformer finnes fra rundt 7000 år siden, da teknologien med å hugge og slipe skiferredskap ble utviklet. Knivene ble gradvis mer standardiserte i form og størrelse, og eneggete kniver ble tilnærmet enerådende, fram til skiferredskap gikk ut av bruk i løpet av siste tusenår fvt (Jørgensen 2021). Knivene finnes nesten bare på kysten, og må ha vært brukt til aktiviteter som var spesifikke for kystbosetting og bruk av marine ressurser. Kniven fra Bergseth er usedvanlig liten, bare 5,8 cm lang. Tidligere tenkte en at disse minste knivene tilhørte slutten av den lange bruksperioden for skiferredskap, og at de kanskje først og fremst hadde symbolsk verdi. Men, kniver av ulik størrelse finnes på de samme boplassene og på samme høyder over havet, og må dermed være like gamle. Nye analyser av bruksspør har dessuten vist at både store og små kniver var arbeidsredskap, brukt hovedsakelig til flåing og preparering av skinn (Lentfer m. fl. 2023; Skandfer 2024).

Den smale, rektangulære øksa er laget av mørk grå, nesten svart, skifer. Den er slipt på alle sidene, har rette sidekanter og en rett, hulslippt, egg. Rektangulære rettøkser er svært vanlige i Nord-Norge, og selv om typen er lett gjenkjennelig på hovedformen er det store variasjoner i størrelse. Store og små økser kan finnes på de samme boplassene, akkurat som for de eneggete knivene. Øksa fra Rødbergshamna er uvanlig lang, hele 13,9 cm. I en gjennomgang av bergartsøkser fra Nord-

Fig. 4. En smal, rektangulær rettøks med hulslipt egg, i mørk grå skifer

Foto: Mari Karlstad, Universitetsmuseet, UiT

Norge foreslår Lars Børge Myklevoll (1997:99) at denne typen økser tilhører perioden 3400 – 1500 fvt. Rettøksene erstatter da andre øksetyper, funnstedene er spredt over hele landsdelen, om enn med tyngdepunkt mellom Lofoten og Nord-Troms, og øksene er funnet lenger ut på kysten enn de eldre øksene. Dette tolkes som at de skal ses i sammenheng med endringer i den marine fangsten. Den store variasjonen i størrelse kan tyde på at de inngikk i verktøysett av lignende redskap med litt forskjellig bruksområde, men kanskje innenfor samme arbeidsoppgave. Myklevoll (1997:53, 123-126) foreslår at disse nye øksene ble brukt ved båtbygging, muligens av kraftigere farkoster. Han påpeker at bergkunstfigurene i Alta fra denne perioden består av en rekke avbildninger av båter, og at mannskapet kan holde økselignende figurer over hodet. Et annet trekk ved funnstedene er at flere rettøkser ser ut til å være lagt ned med vilje, muligens som et symbolsk offer (Myklevoll 1997:127).

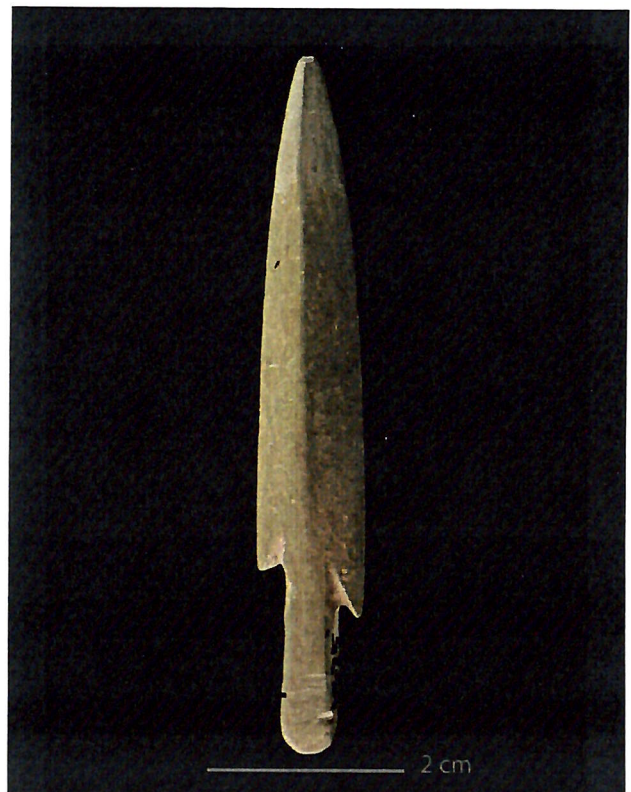

Fig. 5. En slank pilspiss med hengende agnorer og lang tange, slipt av grågrønn skifer

Foto: Mari Karlstad, Universitetsmuseet, UiT

Den lille, slanke spissen i grågrønn skifer har rette, først parallelle og så svakt konvergerende egglinjer mot odden, spisse mothaker eller agnorer, og tange. Den ene mothaken er brukket. Spissen er 6,9 cm lang med største bredde 1,3 cm. Tangen er uvanlig lang, 1,6 cm, 0,5 cm bred, og fint avrundet nederst. Spisser med rette, parallelle eller konvergerende egger, relativt tykke, rombiske tverrsnitt og hengende agnorer er vanligst i tidsrommet 3300 – 2000 fvt (Hesjedal, Ramstad og Niemi 2009:418). I motsetning til kniver finnes en rekke spisser av ulike typer også i innlandet, noe som nok skyldes at de var deler av våpen for jakt på mange typer byttedyr. På kysten er det mulig å tenke seg at både spyd og pil og bue ble brukt til jakt både på land og fra båt.

Hvorfor havnet skafthulløksa i Rødbergshamn?

Vi ser at gjenstandene kan dateres mellom 3400 og 1300 fvt., mens terrassen der de er funnet gradvis ble tørt land fram til 2500 fvt. Funnene må derfor tilhøre en boplass som var i bruk innenfor tidsrommet 3400 – 2500 fvt. Skiferredskapene er typiske for sesongmessige jakt-, fangst- og fiskeboplasser i Nord-Norge. Funnstedets plassering i landskapet vitner også om at de skal forstås som spor etter et fangstfunn. I restene etter steinalderboplassene dukker det av og til opp gjenstander som har sitt opphav langt unna. I overgangsfasen mellom yngre steinalder og bronsealder/ tidlig metalltid ser vi at disse fremmedartede gjenstandene, slik som skafthulløksa, tilhører jordbrukssamfunn lenger sør i Skandinavia. Det er ingenting som tilsier at øksehodet ble brukt til å rydde jord som skulle dyrkes i Rødbergshamn. Derimot ligger funnstedet

som et knutepunkt i seilingsleia, der Gisundet munner ut i Malangen. Trolig ligger en stor del av forklaringen på hvorfor øksa havnet her, i økt samferdsel og mer kontakt langs norskekysten, drevet av en framvoksende elite med økonomisk overskudd i sør. Det gjorde at folk fra kanskje ganske ulike samfunnstyper møttes. Dersom rettøksa kan kobles til båtbygging støtter det innrykket av at boplassen var blitt valgt på grunn av beliggenheten ved leia og tilgangen til marine ressurser ved hjelp av båt.

Samtidig ser det ut til at forholdet til steinøkser hadde likhetstrekk i samfunnene i sør og nord i denne tiden. Både nordnorske rektangulære rettøkser og sørsandinaviske enkle huløkser er funnet på steder som antyder at de kan ha blitt tatt ut av bruk og bevisst plassert der, fordi de var ansett for å ha særlig verdi eller mening, eller kanskje magiske egenskaper. Dette var betydninger eller egenskaper folk forholdt seg aktivt til. Øksene fra Rødbergshamn tilhørte trolig en sesongboplass, der skiferkniven vitner om skinnbearbeiding, spissen om jakt og rettøksa kanskje om tilvirking av båter. Både eggen og nakken på skafthulløksa bærer preg av å ha vært hardt brukt. Vi vet ikke om det har skjedd før eller etter at den kom til Lenvik. Kanskje har den brakt med seg både stor fysisk slagkraft og dessuten en ekstra betydning eller magisk «kraft», som fremmedartet og mektig i sin framtoning. Og kanskje var det den viktigste egenskapen til det tunge øksehodet, i den nye konteksten i nord, på en fangstboplass på Lenvikhalvøya.

Litteratur

- Damm, Charlotte B., Skandfer, Marianne og Jordan, Peter D. (2022) *Peopling Prehistoric Coastlines: Identifying Mid-Holocene Forager Settlement Strategies in Northern Norway*. *Journal of maritime archaeology*, 2022, Vol.17 (1), s.131-160.
- Hesjedal, Anders, Ramstad, Morten og Niemi, Anja R. (2009) *Undersøkelsene på Melkøya: Melkøyprosjektet – kulturhistoriske registreringer og utgravninger 2001 og 2002*. TROMURA kulturvitenskap nr 36, Tromsø Museum, Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Jørgensen, Erlend Kirkeng (2021). *Scalar Effects in Ground Slate Technology and the Adaptive Consequences for Circumpolar Maritime Hunter-Gatherers*. *Journal of Archaeological Method and Theory*, vol. 28, 333–385. <https://doi.org/10.1007/s10816-020-09458-7>
- Lentfer, Carol, Skandfer, Marianne, Presslee, Sam, Hagan, Richard, Robson, Harry K., og Damm, Charlotte (2023) *Cut Above The Rest: A Multi-Disciplinary Study of Two Slate Knives from Forager Contexts in Coastal Norway*. *Oxford journal of archaeology*, Vol.42 (2), s. 90-106.
- Lekberg, Per. (2002) *Yxors liv, människors landskap: en studie av kulturlandskap och samhälle i Mellansveriges senneolitikum*. Coast to coast book 5. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala Universitet, Uppsala.
- Lönnqvist, Filip (2022) *Enkla skafthålsyxor i Norrland under senneolitikum – bronsålder. Examensarbete för arkeologiprogrammet, vårterminen 2022*, Umeå universitet. <https://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1707430&dswid=6306>
- Myklevoll, Lars Børge (1997) *Bergartsøkser i Nord-Norge. Bergartsøkser i Nord-Norge: forslag til klassifisering, kronologi og tolkning*. Hovedoppgave i arkeologi, Stensilserie nr 50, Institutt for arkeologi, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø.
- Norsk arkeologisk leksikon* (2005) Steinøkser, s. 456 – 467.
- Skandfer, Marianne (2024) *En blodflekket kniv fra steinalderen. I Jørgensen, Roger, Skandfer, Marianne og Storti, Inger (red.) Fragmenter av Nord-Norges fortid*, s. 67 – 90. Orkana Forlag, Stamsund. ISBN: 9788281045941
- Østmo, Einar (1978) *Shaftlochäxte und landwirtschaftliche Siedlung. Eine Fallstudie über Kulturverhältnisse im südöstlichsten Norwegen im Spätneolithikum und in der älteren Bronzezeit*. *Acta Archaeologica*, vol. 48.
- Østmo, Einar (1988) *Etableringen av jordbrukskultur i Østfold i steinalderen*. Universitetets oldsaksamlings skrifter. Ny rekke nr.10. Universitetet i Oslo, Oslo.